

אורינות פוליטית וקריאה פוליטית בספרי ילדים: ילדי גן

מדברים על עוני ואי-שוויון פוליטי

ד"ר סלינה משיח, ד"ר תמר ורטה-זהבי, ד"ר רננה גרין-שוקרון

מה למדת בגן היום ילד מתוק שלי? [...]

שכאן כולם שווים חבר

אך יש כאלה ששווים יותר

את זה למדו אותי בגן

את זה למדו בגן.

(טום פקסטון (1964) / תרגום חיים חפר)¹

תקציר

שאלת החינוך הפוליטי ככלל והחינוך לאזרחות בפרט (קרמניצר, 1996), העומדות לפתחם של אנשי חינוך, הן חלק מסוגיות חינוכיות שבקונצנזוס, וגם כאלה המעוררות מחלוקות.

המאמר מבקש לקרב את אנשי החינוך להיבטים החיוביים של הפוליטיקה, אשר בלעדיה לא ייתכנו חיים חברתיים מסודרים. המאמר עוקף את שאלת החינוך לאזרחות, או את החינוך לדמוקרטיה, ומציע אורינות פוליטית ברוח משנתו של חוקר החינוך והמחנך צבי לם. נקודת המוצא היא שלפני חינוך הילדים כ"אזרחים" עומד חינוכם כ"בני אדם", כלומר בעלי זהות אנושית, הומניסטית-אוניברסלית שבמרכזה שוויוניות וזכויות האדם. באורח דומה, המאמר מניח שלפני מתיחת ביקורת על סדרי שלטון, מפלגות ואידיאולוגיות, יש לעודד בילדי הגן פרקטיקות של חשיבה ביקורתית, עצמאית וחופשית, לטפח רגישות לעוולות חברתיים ולהיבטים שליליים של כוח ואינטרס אישי, לדרבן ולחזק את השאיפה לפרו-אקטיביות ולהובלת שינוי. כלומר, לטפח בילדי הגן אורינות פוליטית.

הגדרת "פוליטיקה" ו"אורינות פוליטית" מתכנסת במאמר אל "קריאה פוליטית". קריאה פוליטית בספרי ילדים לגיל הרך, מוגדרת כקריאה מפרספקטיבה המעמידה במרכזה תמות-על פוליטיות. תמות הנגזרות מהמאפיינים הבולטים של "פוליטיקה" כמושג: כוח, מאבק (קונפליקט), אינטרס (תועלת). המאמר בוחן את המאפיינים הללו בהקשר פוליטי-חברתי ומציע קריאה פוליטית בשתי יצירות לילדים: **אגוז של זהב** מאת לוי קיפניס והים הוא בחינם מאת שני גרשי. שיחות

¹ <https://shironet.mako.co.il/artist?type=lyrics&lang=1&prfid=396&wrkid=5446> >

פוליטיות שהתעוררו בין ילדי הגן בעקבות הקריאה הפוליטית של היצירות, ביטאו את ה"אני" הפוליטי הספונטני של הילדים ואת הדרך שבה פירשו גם את הספרות וגם את הפוליטיקה. **מילות מפתח:** פוליטיקה, אוריינות פוליטית, קריאה פוליטית בספרות ילדים לגיל הרך, פוליטיקה בספרות ילדים, ילדי גן כפרשני ספרות ופוליטיקה, עוני, אי-שוויון כלכלי-פוליטי.

מבוא: הגדרות ומטרות

בביקורי בבתי ספר ברחבי העולם, כשאני שואלת ילדים מהי, לדעתם, הבעיה החשובה ביותר העומדת היום בפני המין האנושי, התשובה הכמעט אחידה היא: שמירה על הסביבה והצלת חיות בסכנת הכחדה. לעומת סרטים על זאבים נכחדים וחיבורים לרוב הנכתבים על בעיות הסביבה, רק לעיתים רחוקות ילדים ובני נוער נחשפים בעוצמה דומה לזאת לבעיותיהם של בני אדם וילדים בסכנת הכחדה [...].

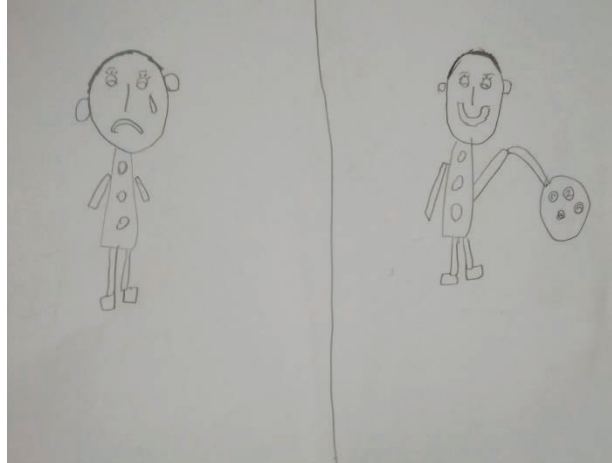
בכל שנה נכחדים יותר מ-11 מיליון ילדים ממחלות... מעל 130 מיליון ילדים לא ביקרו מימיהם בבית הספר ורבים מהם משועבדים לעבדות ולזנות. (אלבוים-דרור, **הארץ** 2.9.1996)

אלבוים-דרור, חוקרת והיסטוריונית של החינוך, אינה מרפה, והיא מוסיפה ומקשה:

כמה מילדי ישראל השִׁבְּעה מודעים לכך שעל גבולותיה (הירוקים) וכפסע מן הטלוויזיה החינוכית שלהם הקוראת להם להציל את הזאבים, נוברים ילדים באשפה למצוא שיירי מזון. [...] בשעה שהחוש המוסרי של ילדים ובני נוער ותשומת לבם מופנים לדאגה לזאבים ולסביבה, קטנה ההסתברות כי יצמחו מתוכם מבקשי רפורמות לתחלואי החברה, שמערכות החינוך והתקשורת אינן דואגות ליידע אותם עליהם ולדון בהם (שם).

הציור הבא שציירה נרג'ס, ילדה המתגוררת בבית צפאפא – כפר ערבי במזרח ירושלים – לאחר שיחה בגן על השאלה איך הופכים לעניים / עשירים, וההסבר המילולי שנתנה לציורה, מעידים על התמצאותה במציאות הסובבת:

ציירתי את העני עצוב כי אין לו כסף, אין לו בית הוא גר ברחוב. אין לו עבודה. האיש העשיר מחזיק כסף ביד. יש לו בית שבתוכו מלא דברים, ארון, ארנקים, כסף, אוכל. הוא עובד באמריקה. עובד עם היהודים כמו אבא שלי.

נרג'ס יודעת כמה דברים על עוני ועל אי-שוויון פוליטי, כלכלי וחברתי. מי הם הילדים שיודעים שיש אנשים עניים, חסרי בית ועבודה, שאין בארנקם כסף לקנות בו אוכל לילדיהם? מי מדבר עם ילדים שבעים על עוני? האם ילדים צעירים מודעים לפערים כלכליים ולאי-שוויון חברתי ופוליטי? וספרות הילדים העכשווית, האם היא מתארת בפני ילדי הגיל הרך מהו עוני ורואה בו נושא רלוונטי?

ספרות ילדים, ככל ספרות, איננה מבודדת מחברה ומפוליטיקה. רוחה של הפוליטיקה מנשבת בסצנות המתארות קונפליקטים ויחסי גומלין חברתיים המוגדרים כיחסים פוליטיים ברמת המיקרו: פוליטיקה בבית הספר, פוליטיקה בתוך המשפחה, פוליטיקה בקבוצת השווים, וגם ברמת המיקרו: פוליטיקה בתוך המדינה או בין מדינות (קימרלינג, 1995). לאור ההגדרה המרחיבה של פוליטיקה, דומה שלא ניתן להפריד את ספרות הילדים מפוליטיקה, והשאלה, אם כן, איננה הפוליטיות המובנית בספרות הילדים (משיח, 2018), אלא האם היא נכתבת, נבחרת ומתפרשת מתוך מודעות לפרספקטיבה פוליטית. האם רווחת בה פרקטיקה של קריאה פוליטית, המעמידה במרכז הדיון את היחיד המצוי בקונפליקט מול החברה? או שהקריאה השכיחה היא זו שבמרכזה היחיד, רגשותיו ובעיותיו האישיות? (Whitebrook, 1978). באלו מושגים משתמשת ביקורת הספרות כדי לתאר קונפליקט פוליטי?

אוריינות פוליטית: פוליטיקה במובן הרחב נטועה באינסטינקט אנושי טבעי, המובנה באדם ובמערכת החברתית מעצם היותו של האדם יצור חברתי (אריסטו, 2009; קימרלינג, 1995; דאל, 1976; 2002 [Crick, 1962]).²

2 להרחבה בנושא, ראו סלינה משיח, **אין ילדים מחוץ לפוליטיקה: ספרות ילדים ונוער ואוריינות פוליטית**, רסלינג, 2018.

מנקודת תצפית זו, אוריינות פוליטית אמורה לטפח יחס חיובי כלפי הפוליטיקה, להתקרב אליה ולגונן עליה, ולא כמקובל, לראות בה במה למופעי כוח אינטרסנטיים, מושחתים ומניפולטיביים, שראוי לרחוק מהם. מודעות לפוליטיקה אמורה לאפשר לפוליטיקה לתפקד כאמצעי מארגן ומיטיב שבלעדיו לא תיתכן חברה חופשית ומתוקנת, שכן, כדברי חוקר מדעי המדינה, ברנרד קריק, חזות הפוליטיקה איננה רק מאבקי כוח של "הכול בכול". היא כוללת משא ומתן, שכנוע והסכמה, ומטרתה קיום חיי חברה שבהם חוק וסדר שלובים בחירות אישיות ומדינתית (Crick, [1962] 2002).

תפיסה זו עומדת בבסיס ההנחה הרואה בחיוב את קירוב תלמידי בית הספר, אזרחי העתיד, אל הפוליטיקה, וזאת באמצעות חינוך לפוליטיקה או אוריינות פוליטית. האוריינות הפוליטית לבשה ברבות הימים צורות, כינויים ועמדות לעומתיות שונות, שתוארו כ"חינוך פוליטי", "חינוך לדמוקרטיה", "חינוך פלורליסטי", "חינוך לאזרחות" ועוד.³ מאמר זה אינו מכוון לחינוך לאזרחות או לדמוקרטיה, אלא מבקש לקדם אוריינות פוליטית בגיל הרך ברוח התפיסה של החוקרים ברנרד קריק ואלכס פורטר, אנשי מדעי המדינה, מהראשונים שניסחו את רעיון הנחלת האוריינות הפוליטית לצעירים, וחוקר החינוך והמחנך הישראלי צבי לם.

קריק ופורטר טענו שראשיתה של האוריינות הפוליטית בעידוד מודעות פוליטית לנושאים חברתיים ופוליטיים שנויים במחלוקת. הם סברו שעל האוריינות הפוליטית לאפשר שיח שהקשרו עשוי להיות מדיני, משפחתי או חברתי, אך הוא נשען על התנסויות המוכרות לילדים מחיי היום-יום. חידושם בכך שהניחו שאין ללמד ילדים צעירים לשנן סדרי משטר, להציג בקיאות בתהליכים הקשורים ביצירת משטרים פוליטיים, לטפח בקרבם תפיסות אידיאולוגיות שונות, או לעורר בהם פולמוס לעומתי סביב מפלגות פוליטיות יריבות (Crick & Porter, 1978).

עמדה דומה מוצגת במשנתו החינוכית-פוליטית של איש החינוך צבי לם. בנייר עמדה שפרסם מטעם מכון מופ"ת: **פוליטיקה בחינוך – מקומה בנושא לימודים בהכשרת מורים** (לם, 1999), בחן לם שלוש גישות רווחות בהנחלה פוליטית לתלמידים: גישה א-פוליטית, המנופפת בנס הניטרליות ומתחמקת מדיון על נושאים אקטואליים השנויים במחלוקת. בתוך כך חוסמת גישה זו בפני התלמידים ידע אקטואלי ונמנעת מלתווך עבורם את אירועי המציאות. הגישה הרווחת השנייה, היא גישה אידיאולוגית המגייסת את התלמידים לעגלת תפיסת עולם פוליטית מסוימת הנתפסת כ"נכונה", ועל כן מציגה בפניהם את ה"תשובות הנכונות" ומבקשת מהם לאחוז בהן. הגישה השלישית אינה ניטרלית, אף לא אידיאולוגית, והיא מכונה חינוך פוליטי. גישה זו מבקשת לקדם אוריינות פוליטית, שאיננה מתעלמת מבעיות פוליטיות-חברתיות שבמחלוקת, אך מציגה, ככל שניתן, את המחלוקות מתוך עמדה בלתי מעורבת ואובייקטיבית. מטרת האוריינות הפוליטית על פי צבי לם, היא לעודד את התלמידים לחשיבה עצמאית וביקורתית, הנובעת מתוך היכרות עם הנושאים שהוצגו בפניהם, ולעורר שיח חופשי על סוגיות פוליטיות, המוכרות לתלמידים מחיי היום-

3 ראו לדוגמה נמרוד אלוני, (2016) "פתיחה מהחזית", קובץ בתוך "פורום מסות. אזרחות במבחן: המחלוקות על החינוך לאזרחות", גילוי דעת. כתב עת רב-תחומי לחינוך, חברה ותרבות, עמ' 137-218.

יום. בדרך זו לקרב אותם לאקטואליה מזה, ולהעניק הכשר לביטוי "אני" פוליטי עצמאי, ביקורתית ומעורב המבטא רגישות פוליטית וחברתית מזה.

קריאה פוליטית: הקריאה הפוליטית אמורה לחבור לקריאות רווחות בספרות הילדים דוגמת קריאה ביבליותראפיה, היסטורית, ספרותית-פואטית, דידקטית, פמיניסטית וקריאות אחרות, והיא תבדל מהן בכך שבמרכזה תמות-על פוליטיות, ודמות היחיד, במאבק מול בעיה חברתית פוליטית. תמות העל של הקריאה הפוליטית הן פועל יוצא של הגדרת הפוליטיקה ומאפייניה: מאבק, כוח ואינטרס (Giddens, 1993[1976]). הנגזרות של מאפיינים אלה הן: משאבי כוח, סכסוך, אי-שוויון חברתי-פוליטי כדוגמת עוני ועושר, תועלת, ניצול, דיכוי, זכויות הפרט והאזרח והפרתן, סמכות, זהות, מניפולציה, חירות, מלחמה, ערכים, משא ומתן, מחאה, שינוי ועוד.

הקריאה הפוליטית בסיפורים ובשירים לילדים תעביר את המטוטלת מפרשנות ספרותית שבמרכזה "אני", "לי" סובייקטיבי ואינדיווידואלי, אל פרספקטיבה פוליטית שעניינה "אני" ו"לנו" ציבורי, חברתי ופוליטי, ובתוך כך תשמש אמצעי להנחלת אוריינות פוליטית לילדי הגיל הרך, וביטויה בדיון ובשיח שיתנהל בעקבות קריאת הספור והשיר. המאמר מדגים שיח פוליטי עם ילדי הגן, המזמין את הילדים לדון בסוגיות פוליטיות שעלו בסיפורים, ולבטא באמצעותן את חוות דעתם האישית והביקורתית. השיח הפוליטי יעודד ביטויים של חשיבה עצמאית והצעות לאסטרטגיות פעולה, שדרך הילדים יפרשו את הטקסט הספרותי, יבטאו את המניעים שהובילו לקונפליקט החברתי ויציעו פתרונות לשינוי.⁴

מטרתו הראשונה של המאמר היא אפוא טיפוח אוריינות פוליטית אצל ילדי הגיל הרך. המטרה השנייה היא לקדם קריאה פוליטית בספרות הילדים, ובכך לטפח בילדים גם הבנה ספרותית וגם מודעות פוליטית. החלק התאורטי של המאמר מבוסס על ספרה של ד"ר סלינה משיח **אין ילדים מחוץ לפוליטיקה: ספרות ילדים ונוער ואוריינות פוליטית** (2018), והוא מרחיב וממשיך את התפיסות, שנוסחו בו. הקריאה הפוליטית בספרות ילדים, על פי ניסוחה של ד"ר סלינה משיח, יושמה הלכה למעשה בשיח שערכו ד"ר תמר ורטה-זהבי וד"ר רננה גרין-שוקרון בשני גני ילדים. המסקנות שעלו מתוך השיח שהתקיים בין הילדים, מחזקות, כפי שניתן לראות, את ההיבטים התאורטיים שנוגעים לרלוונטיות של האוריינות הפוליטית לילדים.

עוני ואי-שוויון פוליטי-כלכלי

מהו עוני? פרופ' לאה אחדות (2009) הדנה במדיניות כלכלית-חברתית, בעיצובה ובהשלכותיה, מתייחסת לשלושה היבטים בבחינת מצב העוני: עוני מוחלט, עוני יחסי ועוני סובייקטיבי.

4 להרחבה ולמגוון דוגמאות, ראו ספרן של סלינה משיח ותמר ורטה-זהבי **אני ילדה פוליטית** (שם זמני) שיראה אור בהוצאת רסלינג.

עוני מוחלט מתייחס למשאבים החומריים העומדים לרשות הפרט ומתמקד בִּחְסֵי החומריים. אם הפרט מצוי בחסך מוחלט כאשר האמצעים שברשותו אינם מספיקים, או מספיקים בקושי לרכוש מוצרים בסיסיים וחיוניים, ניתן לראות במצבו עוני מוחלט. **עוני יחסי** הוא מצב של חסך, שיש להעריכו בזיקה לנורמות ולמוסכמות של החברה ולרמת החיים המאפיינת אותה. **עוני סובייקטיבי** מתבסס על תחושתו של הפרט: אופיו, הביוגרפיה שלו, הערכים והאמונות שהוא מחזיק בהן, חוויות של הדרה חברתית, עקה הנגרמת בגלל חוסר ביטחון תזונתי ותעסוקתי ועוד. ומכאן:

- (א) עני הוא מי שחסרים לו המשאבים לסיפוק הצרכים הבסיסיים.
(ב) עני הוא מי שרמת החיים שלו נמוכה (הכנסה או כל מדד כלכלי אחר) בהשוואה לרמת החיים הכללית.
(ג) עני הוא מי שמרגיש שאין לו די אמצעים 'להסתדר בחיים' או "להסתדר למחייתו" (שם, עמ' 143).

מקור העוני ואי-השוויון הכלכלי אינו ביולוגי אלא פוליטי, והוא נובע מ"מציאות חברתית, שמתנהלים בה מאבקים בין פרטים וקבוצות על חלוקתם של משאבים ותגמולים שונים" (שפירא ובן-אליעזר, 1999, עמ' 135). הסיבות המביאות אנשים לפתחה של מצוקה כלכלית הן מגוונות. יש הקושרים את העוני לאחריות הפרט. על פי תפיסה זו, העניים הם האחראים למצבם הכלכלי הירוד, הנובע ממצב בריאותי או מתכונות אישיותיות והתנהגותיות מולדות, החורצות את דינם לעולם. אחרים מצביעים על העניים בתור אלה המנוצלים בידי העשירים, ואת מצבם הכלכלי הנחות הם רואים כפועל יוצא של אי-כשירות מקצועית, אי-שוויון בהכשרת עובדים, היעדר שוויון במציאת עבודה, מצב השווקים, פערי שכר, דמוגרפיה או השתייכות לקבוצת מיעוט חברתית ומודרת (אלישע, 2012).

שתי התפיסות הללו מבטאות השקפות חברתיות ופוליטיות. האחת מתנערת מנקיטת עמדה פוליטית שתביא לפתרון מצוקתם של מי שהם כביכול האחראים הבלעדיים למצבם הכלכלי הנחות. האחרת, רואה במוסדות ובמנגנונים החברתיים-פוליטיים אחראים למצבם הכלכלי הירוד של מעוטי היכולת, ומכאן הצורך בנקיטת עמדה לתיקון מצבם של החלשים בחברה. הסברה שהעוני קשור לאחריות הפרט, יוצרת את ההנחה השגויה שעוני ומעמד חברתי נמוך תלויים בבחירה אישית, ועל כן אין זה מאחריות הפוליטיקאים והמדינה לדאוג לבעיה זו. אך מחקרים העוסקים בחקר העוני מאתגרים את התפיסה הרווחת הזאת ומסבירים מדוע קבוצת אנשים אחת עלולה ליפול למעגל העוני, וקבוצה אחרת תרחק ממנו. הקשר בין תפיסות העולם הפוליטיות של קברניטי המדינה ובין מצבם הכלכלי של אזרחיה העניים, מתבטא בין השאר בקבלת החלטות בכל הנוגע לחלוקת המשאבים במדינה, בהתנערות מאחריות פוליטית למצב העניים וממדיניות רווחה הנותנת את הדעת לתיקון אי-השוויון בהכנסה שהשוק המקומי או הגלובלי יצרו. מנקודת תצפית זו, חלוקת

המשאבים במדינה היא במהותה פוליטית ונקבעת באמצעות קדימויות פוליטיות והחלטות הכוללות חקיקה, תקצוב, סדרי עדיפויות ומדיניות (רם, 2004; Brady, 2009).

ככל הנוגע לסוגיית ממדי העוני והפערים החברתיים בישראל, דו"ח בעניין זה שפורסם מטעם הביטוח הלאומי (דצמבר 2018), מגלה שבשנת 2017, 38% מאוכלוסיית ישראל הייתה שרויה בעוני או בסיכון לעוני. בישראל חיו בשנה זו בעוני 466,400 משפחות, שבהן 1,780,500 נפשות ומתוכן 814,800 ילדים.

על פי דו"ח ממדי העוני והפערים החברתיים (ביטוח לאומי/פרסומים 2017)⁵, ישראל מדורגת במקום הראשון במדד העוני של ארצות OECD. גם הפער בין העלייה ברמת החיים הכללית לבין רמת החיים של הנזקקים לתמיכה ולקצבאות העמיק והתבטא בעלייה של עשרה אחוזים. האם ספרות הילדים לגיל הרך משקפת לילדים את מה שמסתתר מאחורי הנתונים הסטטיסטיים הללו?

הרלוונטיות של ייצוגי עוני לספרות הילדים בגיל הרך

האם המבוגרים נכונים לתווך לילדים מציאות הכוללת עוני, ניצול ואי-שוויון כלכלי, או שהם מעדיפים לגונן על הילדים ולהסתיר מפניהם את פני המציאות?

האם מציאות פוליטית המשקפת אי-שוויון פוליטי-כלכלי היא נושא רלוונטי בספרות הילדים העכשווית, המיועדת לילדי הגיל הרך בישראל? האם הוצאות הספרים מוצאות בנושא זה פוטנציאל מסחרי?

כפי שנרמז בתחילת המאמר, בדבריה של חוקרת החינוך הפרופסור רחל דרור-אלבום, מערכות החינוך והתקשורת אינן מיידעות את הילדים ואינן דנות איתם בנושא העוני ואי-השוויון הפוליטי-כלכלי. חוקר ספרות הילדים והנוער, מנחם רגב, רואה בשנות השישים את ראשיתה של הנורמה המשקפת את הכרסום שחל ברלוונטיות של נושא העוני בספרות הילדים (ראו בהמשך המאמר). מתוך הדברים שלפנינו מתחזקת ההנחה שהעוני כנושא רלוונטי בספרות הילדים לגיל הרך, איננו רלוונטי כשהיה.

בריאיון שערכה תמר ורטה-זהבי עם יעל גובר, עורכת ספרי הילדים בהוצאת "כנרת", גובר מעלה את ההשערה שאחת הסיבות לכך קשורה בנורמה התרבותית המבקשת לגונן על הילדים מפני היבטיו הקשים של העוני. באומץ לב נקטה גובר עמדה בלתי מתפשרת, ובניגוד לפופולזים המבקש לגונן על הילדים, תמכה בשנת 2002 בהוצאה לאור של סיפורו הקלאסי של הנס כריסטיאן אנדרסן, **מוכרת הגפרורים הקטנה**. בשנת 2006, שבה ותמכה בהוצאה מחודשת של הסיפור וכך הסבירה את ההחלטה:

אני חושבת שהספרים האלה באמת ראו אור בקו התפר, רגע לפני שהתרבות שלנו נהייתה מאוד מגוננת ועוטפת (ובמקביל גם חוסמת ומטשטשת), ורגע לפני שהורים ומחנכים לקחו

5 https://www.btl.gov.il/Publications/oni_report/Pages/default.aspx

על עצמם את תפקיד המסננת, שמנפה החוצה כל מה שעלול להעציב או להפחיד או לזעזע את עולמם המתוק של הילדים. המצב כיום הוא שכל סיפור נמדד לפי: האם הוא מעציב או מפחיד מדי, מעורר חרדות או מחשבות לא טובות, ואם כן – אין לו מקום, או שצריך מאוד לרכך אותו. אבל בדרך כלל עדיף להעלים אותו (גובר, 2019).

גובר סבורה שהסיבה לדחיית ייצוגים ספרותיים של עוני בספרות הילדים היא החשש שההורים מביעים מפני הממד ה"מזעזע" של העוני. החרדה שהעוני יפחיד את הילדים, יזעזע אותם...

עניין זה מעורר תמיהה במיוחד לנוכח העובדה שנושא העוני נכח בספרות הילדים העברית שנכתבה לפני קום המדינה, וכאמור, על פי חוקר ספרות הילדים, מנחם רגב, נותר רלוונטי עד ראשית שנות השישים (רגב, 1992). מה אירע, אפוא, לסנטימנט ההורי?

האם הממסד החינוכי, המו"לות וההורים הולכים ומטפחים נורמה פוליטית-תרבותית הממסכת "עוני" מהילדים? האם סופו של המיסוך להתגלגל לטאבו שיכלול סטריאוטיפים של עניים ודעות קדומות בדבר העוני? על מי הממסד "החזק" מגונן? על הילדים או על חוליי המציאות שיצרו המבוגרים? והאם גוננות היתר על הילדים, אינה כשלעצמה דעה קדומה בדבר חוסר המסוגלות של הילדים להכיל מידע על עוני? (Young-Bruehl, 2012).

כפי שעולה מתוך השיח הפוליטי על אודות עוני, שקיימנו עם ילדי הגן (ראו בהמשך המאמר), הילדים סיווגו את העניים שנחשפו אליהם על פי הקטגוריות האלה: ייצוגים של דיירי רחוב המחטטים בפחי האשפה, ייצוגים של נגנים המצפים לנדבת העוברים והשבים, ייצוגים של מקבצי נדבות, שהם לעיתים עשירים המתחזים לעניים, ועניים ששכרם זעום, המבזבזים את כספם (על סיגריות...). ארבעת הייצוגים התאפיינו במראה חיצוני (לבוש, חזות), ויש ילדים שאמרו שהמבוגרים פחדים מהעניים או שהמראה שלהם מעורר בהם גועל וסלידה. המרחק בין התפיסות הללו ובין הבניית סטריאוטיפים ודעות קדומות כלפי העניים איננו רחוק. הילדים ערים לעוני שסביבם ורואים אותו. האם אין הם זכאים לספרות שתחשוף, תספק ותעבד מידע, ותעורר שיח בנושא זה? ספרות שתתווך לילדים את המציאות שהמבוגרים חושבים שהיא נסתרת מעיניהם, מאיימת עליהם ומשעממת אותם?

כאמור, במחקרו משנת 1992, ציין חוקר ספרות הילדים מנחם רגב את הרלוונטיות של נושא העוני לספרות הילדים העברית שעד שנות השישים, ומתוכה נוכל ללמוד על הכרסום שחל בה לאחר שנות השישים. רגב תאר את מקומה של הדיכוטומיה: עוני – עושר כנושא שרווח בספרות הילדים הכללית במאה ה-19, שראתה בבינאריות הזאת אמצעי חינוכי-מוסרני, שנועד לעצב את דמותו של הקורא הצעיר כאזרח העתיד. עמדה זו, סובר רגב, השפיעה גם על דור יוצרי ספרות הילדים הישראלית, שהציגו את העוני מעמדה הומניסטית-אוניברסלית, וגם רומנטית. הוא מתאר סופרים כגון לאה גולדברג, אליעזר שמאלי, נתן יונתן והמשורר אהרן זאב, שיצירותיהם שבו והודפסו והמשיכו להשפיע על הרלוונטיות של נושא העוני עד ראשית שנות השישים (רגב, 1992, עמ' 51).

רגב מתאר את היוצרים הללו כמי שלא היססו לתאר את המפגש שבין ילדים עניים וילדים משכבות סוציו-אקונומיות מבוססות. כך, לדוגמא, כתב על הילד המוכר שרוכי נעליים, המתואר בשירו של אהרון זאב: "יש כאן כתב אשמה נגד החברה המרשה תופעות כאלה. מוכר השרוכים נמצא בתוך העיר, משרת את אנשיה, אך, למעשה, מצוי בשוליה, בתחתית הסולם" (רגב, 1992, עמ' 56). בדומה למשורר זאב, גם אצל יוצרים אחרים בספרות הילדים "תופעת העוני גורמת ... לאי-נוחות, כי תמונת החברה, כפי שהציגו חזתה אותה, אינה יכולה להיות שלמה, אם יש בה תופעות כאלה" (שם; שם). למרות זאת, כאמור, עד ראשית שנות השישים, ספרות הילדים העברית לא נרתעה מלהציג את דיוקן העוני בפני הקוראים הצעירים, וכך גם ספרות הילדים הכללית (רודין, תשע"ח).

כפי שהוזכר, המשורר אהרון זאב לא מיסך עוני מחפיר מעיני הילדים, ובאמצעות כתב אשמה שתאם את הנורמות הספרותיות ואת רוח הזמן, הצביע על המציאות המבישה, שבה ילדים נאלצו לעבוד ועדה שלמה (בדרך כלל נציגים של בני העדה התימנית), הודרה אל שולי החברה. בשיר שפרסם בשנת 1943 בשבועון **דבר לילדים**, תיאר המשורר ילד עני המוכר שרוכי נעליים וישן בלילות תחת עץ, כשאבני הרחוב משמשות לו כרית וגם מיטה. איש מבין העוברים ושבים, בתוכם ילדים, לא נתן דעתו על הילד העני. האיור שליווה את השיר מדגיש את אי השוויון בין מי שיש להם משאבים חומריים ומי שאין להם. הסצנה העירונית הציגה בפני הקוראים שתי דמויות גברתניות, הפוסעות קוממיות זו בעקבות זו, כמו היה כל המרחב הציבורי שייך להן. כמנהג הבורגנות העירונית בת הזמן, הגברים המוצקים לבושים חליפה וכובע, בפי האחד סיגר ובידו מקל הליכה אופנתי מעוטר בקצהו בכדורית עץ. הגבר האחר מחזיק תחת זרועו תיק מסמכים המעיד על מעמדו ועל משרתו כפקיד במשרד ציבורי. מנגד, פוסע ילד נמוך קומה, צנום, שחור עיניים ויחף. הוא פונה אל הגבירים ומציע להם את מרכולתו: שרוכי נעליים. אי השוויון והפרת זכות הילד ללימודים, למזון ולמשחק בולטים בטקסט החזותי המעצים את הטקסט המילולי. טקסט ותמונה חוברים כאן יחדיו ומעוררים בקוראים הזדהות וחמלה. על רקע הניכור שבין האדונים הגברתנים והילד הצנום מתחוללת סצנה עירונית נוספת. סצנה זו, מתארת בתמונות לשוניות את הניגוד שבין ילדי המעמד השבוע המצטיירים כ"נחיל פרפרים" עולץ החוצה את הרחוב ומותיר בו "בת קול של שיר". ומנגד, קריאת הילד הצורמת להמיית קולם של ילדי השעשועים. הילד העני משועבד לצורכי פרנסה ובפיו קריאה שונה: "שרוכי נעליים" ... הטבע העירוני ספק מעורר פחד, ספק מעצים את קורבן הילד, והשעות המחליפות בוקר בערב כמו רומזות על המציאות המאיימת, שבתוכה מתנהלים חיי העוני: "צל מתכווץ / ואורב ליום", "שמש אי-שם נשרפת בלהב", "צללים יוצאים / לטרוף את היום", "אפילו "כלב עצל / בצל מפקק", אך לא הילד המבקש לשרוד.

מול "אורב", "נשרפת בלהב", "צללים", "לטרוף" עומד הילד הצנום הרואה ושותק, ורק עיניו דוברות את רגשותיו: "עצוב העיניים", "דוק על העיניים" ולבסוף: "עצום העיניים":

יֵלֵד תִּימְנֵי שְׁחֹר הָעֵינַיִם
קוֹרָא בְּרַחֲב:
'שְׂרוּכֵי נַעֲלִים!'
בְּקָר צָעִיר, רַעְנָן וְטוֹב
צָלָלִים וְטָלָלִים
מְנוּפֵף בְּרַחֲב. (במהדורת 1977, של פרחי בר: "ינופף ברחוב", עמ' 201)
כְּנַחֵל פְּרָפְרִים מְאָרֵץ פְּלָאִים
מְמַלְאִים אֶת הָעִיר
יֵלְדִים הַבָּאִים
וְחוֹמְקִים וְעוֹבְרִים וּמְשַׁאֲרִים בְּאֹוִיר
הַד קַל שֶׁל חָג,
בֵּת קוֹל שֶׁל שִׁיר.

וְיֵלֵד תִּימְנֵי שְׁחֹר הָעֵינַיִם
קוֹרָא בְּרַחֲב:
'שְׂרוּכֵי נַעֲלִים!'
[...]

לִילָה דוֹמָם (במהדורת 1977, של פרחי בר: "לילה דומם", עמ' 203)
יָרֵד לְרַחֲב.
יֵלֵד תִּימְנֵי עֲצוּם הָעֵינַיִם
נִרְדָּם תַּחַת עֵץ
עִם שְׂרוּכֵי נַעֲלִים."
(זאב, **דבר לילדים**, כרך י"ד, חוברת 1, 9.12.1943, עמ' 76)⁶

6 פיסוק וחלוקה לבתים על-פי נוסח המשורר באסופה פרחי בר, תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1977, עמ' 201-203.

האם ניתן לאתר סיטואציה פואטית דומה בספרות העכשווית הנכתבת לילדים? האם לאחר שנות ה-60 לא נמצאו בישראל ילדים עניים? אל איזו קבוצת ילדים פונה ספרות הילדים? ואיזו קבוצה נותרת שקופה ואילמת?

דומה שבשירו של יהונתן גפן, "כשנסענו העירה לבקר את דוד אפרים" (מתוך: **הכבש השישה עשר**, 1978), היחס כלפי העוני משוקע בתגובת האם.

אך כפי שעולה מתוך השיר, הסתרת המציאות מעיני הילדים אינה מעידה על העובדה שהמציאות העגומה והבלתי מוכרת נעלמת מעיניהם, או שאין היא מותירה בתודעתם את חותמה. היא נותרת צורבת, בלתי מתווכת, עלומה וחסרת פשר:

כְּשֶׁנִּסְעֵנוּ הָעִירָה לְבַקֵּר אֶת דָּוִד אֶפְרַיִם,
עֵבְרָנוּ עַל יַד אִישׁ עָנִי עִם חוֹרִים בְּגַרְבָּיִם.
הָיוּ לוֹ פְּנִים עֲצוּבוֹת
וְהוּא נִשְׁעַן עַל מַקֵּל.
אֲמָא אֲמָרָה לִי לֹא לְהִסְתַּפֵּל,
אֲבָל הִסְתַּפַּלְתִּי."
[...]

וּמֵאֵז קִצַּת גְּדֵלְתִי וּכְבָר יֵשׁ לִי אוֹפְנָיִם.
כְּמַעַט שְׂכַחְתִּי שְׁפַעַם הָיִיתִי בֶן שְׁלוֹשׁ,
וְרַק הָאִישׁ הָעָנִי עִם הַחוֹרִים בְּגַרְבָּיִם,
לֹא יוֹצֵא לִי מִהָרָאשׁ.

(גפן, יהונתן, [1978] 2010: עמ' 18)

שיר זה הוא כמעט בודד מסוגו ואפשר שהוא מעיד על כך שבספרות העכשווית לגיל הרך נושא העוני נתפס כבלתי רלוונטי. אך, כאמור, הסתרת העוני מתנכרת לרגשות החמלה שניתן לעורר בקוראים כלפי מי שמצבם הכלכלי לא שפר עליהם. יתרה מכך, אי העמדת נושא העוני ואי-השוויון הפוליטי-כלכלי באופן פרופורציוני למידת שכיחותו במציאות מונעת שיח שעשוי היה לעורר ולתת פתחון פה ל"אני פוליטי" של הילדים. שיח שיכול לעודד אותם לרגישות חברתית, לחשיבה ביקורתית ולאקטיביזם פוליטי המבטא רצון הכולל אסטרטגיות לשינוי פני המציאות.

בפרקים הבאים של המאמר נציג קריאה פוליטית בשני ספרים לילדים: הראשון – הספר **אגוז של זהב** שכתב לוין קיפניס (מודן, [1974] 1990). הסיפור משקף את התקופה שבה נושא העוני נחשב לראוי, ל"בלתי פוגעני" וכאמצעי להנחלת ערכים הומניסטיים, פרטיקולריים ואוניברסליים. מלבד עובדה זו, וכן מעלותיה הספרותיות של היצירה, אפשר שמקומה על מדף ספרי הילדים בגן נשמר

גם בשל העובדה שהסיפור משויך לקטגוריית ספרי הילדים העוסקים בנושא "חגים" (חג הפסח), והנחלת ערכי החג. האם רק תחת מטרייה זו קיים הכשר להצגת נושא העוני בפני ילדי הגן?
הספר השני – קובץ השירים של שני גרשי **הים הוא בחינם** (משכל, 2017), הוא ספר עכשווי, שעמדתו הנחושה בדבר הרלוונטיות של נושא העוני לספרות הילדים בימינו, מעניקה לו גוון חתרני, רדיקלי ופוליטי.

שני הייצוגים של עוני, שמציעים הספרים הללו, משקפים גילומים שונים של אי-שוויון פוליטי-כלכלי. קריאה פוליטית של הטקסטים עשויה מצידה לעורר שיח ביקורתי המבטא עמדות אינדוידואליות שונות ואת יחס הקוראים הצעירים כלפי ייצוגי העוני. בתוך כך, הקריאה הפוליטית תאפשר לילדים, כאמור, להתודע לזכויותיהם ולהפרת הזכויות (אלמוג, 1997), ולבטא את "האני הפוליטי" שלהם.

"אגוז של זהב" מאת לוי קיפניס

קריאה פוליטית:

תמת העל בקריאה פוליטית של **אגוז של זהב** היא עוני ואי-שוויון פוליטי-כלכלי. במסגרת זו ייבחנו ארבעה עניינים:

1. האופן שבו מצטיירים עוני ופערים חברתיים בסיפור לילדים לגיל הרך.
2. מידת המודעות והעניין שיש לילדי הגיל הרך במפגש עם ייצוגים ספרותיים העוסקים בסוגיית העוני ואי-השוויון החברתי-פוליטי.
3. "אני פוליטי-חברתי": ערור התודעה הפוליטית של הילדים ומוכנותם להציע אסטרטגיות של תיקון ושינוי המציאות הפוליטית-כלכלית.
4. "סוף טוב" כתחבולה פואטית ופוליטית.

על ברכי הסיפור **אגוז של זהב** התחנכו דורות של ילדי ישראל ולכן בחרנו בו. מטרתו של קיפניס הושגה. הוא אכן הצליח ליצור את הקנון החינוכי העברי לילדי הגיל הרך, ו"ארון הספרים" שלו נוכח בגני הילדים עד היום (קרן-יער, 2011). קיפניס ברא תמהיל מושכל בין תכנים ציוניים רלוונטיים לתחילת המאה שעברה, ובין המסורת היהודית הגלותית (גרוסמן, 2008), ומבחינה זו, **אגוז של זהב** מהווה דוגמה טובה לתיווך התכנים המסורתיים לילדים המתחנכים בארץ ישראל.

במסורת היהודית העממית התעצבה דמותו של אליהו הנביא כמי שמושיע את היהודים העניים באמצעות נס. לצורך יצירת הדרמה והמתח, המספר מתאר את אליהו הנביא הנחלץ לעזרת העניים ומספק להם את צורכי החג ממש ברגע האחרון, ברגעי השיא של תחושת המצוקה הכלכלית: בערב שבת, לפני החגים ובמיוחד לפני חג הפסח – מועד שבו הוצאות המחייה מרובות.

עלילת **אגוז של זהב** פותחת בשעות שקדמו לכניסת ליל הסדר. לנועה ולגדי, גיבורי הסיפור, לא קנו בגדים חדשים כי "היה אביהם עני." ולכן "שניהם יצאו אל החצר והסתתרו בפינה אחת." לחברים של נועה וגדי קנו מערכת שלמה של בגדים חדשים המתוארים בפירוט: משמלה ועד סרט. רגע לפני כניסת החג יוצאים הילדים מבתיהם, עליזים וגאים בבגדיהם החדשים ובשפעת האגוזים המשמשים להם למשחק. רק גדי ונועה מסתתרים מרוב בושה. אפילו אגוזים אין להם. הבושה בעוני מחדדת את מערך הכוחות הפוליטי בסיפור: אלה שיש להם ואלה שאין להם. כדי להעצים את תחושת הבושה, הנובעת מאי-השוויון בין שתי קבוצות הילדים, קיפניס מציין פרט חשוב נוסף: נועה וגדי אינם מסתתרים מילדים אנונימיים, הם מסתתרים מפני חבריהם וחברותיהם בשכונה. באחת נוצרת כאן הפרדה בין ילדי אותו המרחב עצמו: מי שנמצאים במרכז ומי שמצויים בשוליים.

לזין קיפניס איננו מתעכב כדי לתאר את מהות החברות. הוא משאיר את האחים במחבואם כשאיש אינו מחפש אחריהם, לא חבריהם ולא הוריהם. זה לא הזמן לדבר על חברות מפוקפקת, על שעוני איננו מביש, על שעשיר אינו חולק את פיתו עם העני, על שהאחים היו יכולים להיות פרו-אקטיביים. הקוראים מצפים לנס, שכן הפסיביות של כל הדמויות מזמנת פתרון אחד ויחיד: נס. ואכן אליהו הנביא, בדמות סבא זקן בעל זקן לבן וארוך ועיניים נוצצות מופיע, וכדי שהילדים העניים יוכלו להשתתף במשחקי החברים הוא מעניק לילדים אגוז. אך האגוז נשמט ומתגלגל אל מעבר להרים ויערות עד שהוא מגיע לבקתה קטנה שבה הילדים מוצאים בגדים נאים מתנת "סבא". אגוז הפלא מוביל את הילדים חזרה לביתם, אל זרועות אימא ואבא שלא הכירו את ילדיהם בבגדי החג היפים. בני המשפחה מסבים בשמחה לשולחן החג ומוזגים כוס יין לאלהיו הזכור לטוב.

סופו של הסיפור טוב ומנחם. ה"סוף הטוב" משמש כאן כתחבולה פואטית שכיחה בספרות הילדים, אך גם כתחבולה פוליטית, שכן נס ה"סוף הטוב" ממסך את זיהוי הקונפליקט, את השינוי הזמני במאזן הכוחות ואת התפתחות הדמויות. מה יעשו בפסח בשנה הבאה? שוב יתביישו, יסתתרו ויצפו לנס? ה"סוף הטוב" מסיים את הסיפור בנימה אופטימית-אסקפיסטית, אך מונע ערור של חשיבה ביקורתית ופרו-אקטיבית.

אגוז של זהב אינו מציג עוני המלווה במסר כגון ה"עני השמח בחלקו" (מסר הרווח בסיפור העממי, דוגמת העיבודים השונים לסיפור העממי, "תאכל מעיל, תאכל" או "אבא גברהנא"). נהפוך הוא, הסיפור מפגיש את הילדים המאזינים עם ייצוגים של ילדי עוני, ומתווך להם את העוני דרך נקודת מבטם של הפרוטוגוניסטים העניים, שאף הם ילדים. בדרך זו קיפניס מאפשר לקוראים לחוות רגשית את תחושת החסך והעוני, לחמול על הפרוטוגוניסטים, להשתתף ולהגיב.

קריאה פוליטית בספר **אגוז של זהב** תעורר לצד הקריאה הדידקטית המתמקדת בהנחלת מנהגי החג ודמותו של אליהו הנביא, שיח ביקורתי הן בנושא אי-השוויון הכלכלי-פוליטי. תמת העל שלו, תעסוק במושג העוני ומקומו בסדר היום של ילדי הגן ושל חדר הילדים בבית. באמצעות נקודת התצפית של הקריאה הפוליטית אנחנו מזמינות את הגננות והגננים לראות איך סיפור שהורגלנו

לקרוא ולפרש בהקשר מסוים, מכיל מושגים ונקודות מבט נוספות, שלא חשבנו עליהן, ובהן כאמור: אי-שוויון, הדרה, ואסטרטגיות לשינוי.

שיח פוליטי על הספר "אגוז של זהב" מאת ליון קיפניס

"לדבר על עוני בגן שלי? לילדים אין מושג"

(גננת)

בעקבות קריאה פוליטית של הסיפור, שנעשתה מנקודת הראות שלנו כמבוגרות, קיימנו שיח עם ילדי גן חובה. המפגשים נערכו בשני גנים השונים זה מזה במאפיינים הסוציו-אקונומיים של הילדים הלומדים בהם. גן אחד, גן "קשת בענן", הוא גן חובה ממלכתי הנמצא בשכונה מבוססת ובה אוכלוסייה ממעמד סוציו-אקונומי גבוה. השני, גן "יקינטון", גן חובה שרוב אוכלוסייתו ממעמד סוציו-אקונומי נמוך.

גן "קשת בענן" – אנחנו מיידעות את הגננת על כוונתנו לספר כמה סיפורים על עניים ועשירים. הגננת תוהה אם ילדי הגן יבינו את מושג העוני. ההורים, היא אומרת, מגוננים עליהם מכל דבר שאינו רך ונעים, או מעט מפחיד, צורם ושייך לעולם המבוגרים.

אם כך, תהינו שלוש, הילדים לא יבינו את הסיפור ולכן דרוש שיח מקדים. השעה 12 בצוהריים, שעה של עייפות והתרופפות הריכוז. כל ילדי הגן יושבים במליאה. גם צוות הגן יושב איתנו. פתחנו במשחק הפכים: מה הפך מגבוה? וכ' ... ומה הפך מעשיר? הילדים צעקו ללא היסוס: עני!

רננה: תגידו ראיתם פעם איש עני או אישה ענייה? (נפלה שתיקה. הילדים הביטו אחד על השני ועל הגננת. הגננת, במחוות גוף אותתה לנו שהיא הזהירה אותנו שלילדים אין שמץ של מושג).

שחר: פעם ראיתי אישה ענייה ברחוב. זה לא הכול. ראיתי אותה הולכת לכיוון חנות והיא לא הוציאה ארנק, וגם היא הייתה מאוד קרובה לחנות והיא לא נכנסה לחנות אפילו. היא רצתה להיכנס ולא נכנסה.

עמי: אני ראיתי אישה ענייה בחנות. לא היה לה תיק וגם המוכר אמר לה להוציא את הארנק ולתת כסף, והיא אמרה שאין לה כסף.

איתי: אני ראיתי איש עני. הוא חיטט בפח אשפה ליד הסופר. אין לו כסף לקנות אז הוא מחפש בזבל. הוא אוכל זבל כי הוא עני.

אורי: גם אני ראיתי את העני הזה. הוא תמיד מחפש בזבל. כשאני הולך עם אימא לסופר אני רואה אותו. איכס זה מגעיל לאכול זבל.

עלמה: זה מגעיל אבל יותר טוב מכלום. גם אני רואה אותו שם, הוא זקן, נכון?

אלה: אני ראיתי אישה ענייה. היא אמרה בקול משונה כזה – תביא כסף... וגם היו לה בגדים לא יפים. וגם ידעתי שהיא ענייה כי היא שכבה על הספסל ואמרה שאין לה בית.

שי: עני זה מישוהו שאין לו כסף. הוא לא עובד.

עומר: גם אני ראיתי איש עני. הוא עשה רעש עם כוס. היה לו קצת כסף והוא הרעיש איתו ואז ראיתי איש עשיר ששם לו כסף. בשוק יש הרבה כאלה.

שיר: יש אנשים עניים ששרים ברחוב ואז נותנים להם כסף. כי הם שרים יפה.

עלמה: פעם הלכתי עם אבא ואימא שלי והיה עני שניגן בגיטרה. הוא שם בד כזה על המדרכה כדי שישומו לו שם כסף. אמרתי לאבא שייתן לו אבל הוא לא הסכים.

שיר: למה? הוא לא ניגן יפה?

עלמה: אני חושבת שאבא שלי פחד. הוא היה מלוכלך כזה ולבש כובע.

עומר: מה מפחיד, מה הוא יכול לעשות?

עלמה: אני לא פחדתי זה אבא שלי שפחד. אני רציתי לתת לו כסף.

אורי: יש כאלה שעושים את עצמם עניים: יכול להיות שעני לא עני. אולי הוא עושה את עצמו כאילו הוא עני כדי שיתנו לו כסף. שיהיה לו יותר כסף. נגיד הוא יושב ברחוב וכל כמה זמן זורקים לו לקופסא שקל, אז נהיים לו הרבה שקלים.

שיר: אימא שלי אמרה לי שמקבצי נדבות הם עשירים ובגלל זה היא לא נותנת להם.

אורי: (מתפרץ בהתרגשות רבה. כמעט בצעקה): אני יודע על עוד מישוהו עני – ולדימיר השומר (ולדימיר עולה חדש מרוסיה כבן 70).

רננה: איך אתה יודע שהוא עני?

אורי: כי ליאת שאלה אותו אם הוא עני.

ליאת: כי הוא אמר לי... בגלל שהוא הביא רק לי ולטליה סוכריה והוא אמר שאין לו בשביל כולם. שאלתי אותו למה הוא לא נותן לכולם והוא אמר שאין לו כסף לקנות סוכריות. הוא קיבל רק שלוש במשלוח המנות ונתן לנו אותם. ואז חשבתי על מה שהוא אמר. חשבתי שאם אין לו כסף אז הוא עני.

אורי: ואז ביום שאחרי שאלנו אותו אם הוא עני. והוא אמר לנו – אין לי כסף.

אור: אבל הוא עובד אז הוא מקבל כסף עבור העבודה שלו.

שיר: אבל מעט כסף.

ליאת: אימא שלי אמרה שהוא מבזבז את הכסף שלו על סיגריות. כך נהיים עניים, כשקונים סיגריות.

גננת: (מביטה בנו. היא לא ידעה שהילדים מנהלים שיחות עם השומר החביב... היא לא ידעה שהוא נושא לשיחה בין ילדים להוריהם).

שיר (חוזרת ואומרת): הוא עובד ומקבל קצת. אבא שלי רופא ומקבל הרבה כסף. הוא עובד גם בלילה גם לפעמים בשבת.

תוך כדי שיחה הרגשנו, מבוגרות וילדים כאחת, שקשר של שתיקה נפרם. בתום השיחה הגננת והסייעת אמרו לנו בהתרגשות:

גננת: "לא האמנתי שהילדים ערים לעוני סביבם. אם ההורים שלהם היו יודעים..."

תהינו, מדוע שמרו הילדות והילדים את כל הידע הזה בליבם? האם גם שיח על עוני הוא טאבו?

שיחה שנייה "בגן קשת בענן" (נביא את חלקה הראשון):

רננה מקריאה את הסיפור ושואלת: למה גדי ונועה הסתתרו?

אורי: כדי שהילדים עם הבגדים היפים לא יראו אותם.

אלה: כי הבגדים שלהם היו לא יפים. הם התביישו.

ליאת: בגלל שהילדים האחרים יכלו לצחוק עליהם.

אורי: בגלל שהילדים לא ישתפו אותם במשחקים. כי הבגדים שלהם ישנים.

דן: הם חשבו שההורים של הילדים יגידו להם לא לשחק איתם כי יש להם בגדים ישנים.

איתי: הם יכולים לנסות לבקש מהילדים העשירים לשתף אותם במשחקים.

ליאת: כן, הם צריכים לצאת מהמחבוא ואז הם ישחקו עם הילדים האחרים. זה שיש להם בגדים חדשים לא אומר שהם ילדים רעים. הם צריכים לנסות. אולי הם יסכימו.

אורי: הם הסתתרו אז הילדים העשירים לא יכלו להראות שהם טובים. שאפילו שהם עניים הם ישחקו איתם. נועה וגדי צריכים להבין שאם הם ימשיכו להתחבא זה לא יעזור להם בכלום. הילדים העשירים בכלל לא יודעים שהם קיימים אם הם מתחבאים. שיצאו מהמחבוא וינסו לבקש לשחק איתם.

שירה: איתי צודק אם הם היו מבקשים, הילדים היו משתפים אותם ולא לועגים להם.

בהמשך השיחה ילדי הגן חוזרים ואומרים שהקריטריונים שלהם לחברות אינם קשורים לטיב בגדי הילדים והילדות.

שירה היטיבה לסכם את הנושא:

אני מסתכלת בבגדים של הילדים. רואה מה הם לובשים ולמי יש בגד חדש, אבל זה לא קשור למי תהיה חברה שלי.

תמר הקריאה את הסיפור גם לילדי "גן יקינטון" הממוקם, כאמור, בשכונה המאופיינת בתושבים שמצבם הסוציו-אקונומי נמוך. אחרי הקראת הסיפור **אגוז של זהב**, שהיה מוכר לילדים, תמר שאלה: למה גדי ונועה הסתתרו?

עמית: אולי הם חושבים שההורים שלהם הענישו אותם ולא קנו להם בגדים.

אריאל: כן, הם קיבלו עונש. מתחבאים כדי לא לקבל עוד עונש.

נועם: הם מתביישים שההורים שלהם עניים.

עמי: אבא שלי עזב את העבודה. הוא הולך לעבוד בעבודה אחרת אבל יש לו כסף לקנות לי.

נועם: אימא שלי מכינה סנדוויצ'ים. היא עובדת בקיוסק. היא קונה לי בגדים חדשים.

אדר: הם מתביישים שההורים שלהם עניים. הם לא רוצים שהעשירים ישאלו אותם שאלות: למה אין לכם בגדים חדשים? מה, להורים שלכם אין כסף? אבא שלכם לא עובד?

תמר: אתם יכולים לחשוב על דרך שגדי ונועה ישיגו בגדים חדשים בלי הנס שעשה אליהו?

יצחק: שנועה וגדי יצאו לקבץ נדבות ויסבירו לאנשים למה הם מבקשים מהם כסף.

עמי: (מצחקק): שיגנבו.

אלי: (צוחק): שיפרצו לחנות בגדים וייקחו.

אליה: שנועה וגדי יבקשו קצת כסף מהשכנים. כל שכן נותן קצת. כך זה אצלנו אם חסר סוכר מבקשים מהשכנים.

אדר: שיבקשו מהדודים שלהם. כל דוד נותן קצת, הם חוסכים את הכסף וקונים בגדים.

מורן: שיבקשו מהגננת היא תיתן להם. (מורן קלטה שהגננת היא הכתובת לעזרה כלכלית. הגננת מאוד עוזרת כלכלית למשפחות במצוקה. תמיד בדיסקרטיות. לפעמים היא אף קונה מכספה בגדים חדשים לילדות ולילדים ומעניקה להם אותם בסתר).

עמי: שיתחתנו ויקבלו כסף בחתונה. (כולם צוחקים).

אדר: זה רעיון טוב. כשבאים לחתונה שמים כסף במעטפה.

מורן: ילדים לא מתחתנים.

עמי: אז שישחקו עם כסף.

תמר: אתה מתכוון שהם יהמרו?

עמית: כן. כך הם ירוויח המון כסף.

אדר: הם יכולים לקחת כל מיני דברים ישנים מהבית שהם לא צריכים ולעשות דוכן ולמכור. כמו בשוק פורים.

אלה: כמו בשוק תן קח.

נעם: הם יכולים לבקש מהילדים העשירים רק דבר אחד. שכל אחד ייתן להם נגיד, גרביים. מעוד ילדה סרט, מעוד ילד נעליים. חצאית. חולצה.

אלי: בחיים הם לא יתנו. את יודעת מה היו עושים לי אם הייתי נותן את הנעליים החדשות שלי?

ניר: שייקחו כל מיני דברים ישנים מהבית שהם לא צריכים וימכרו ברחוב.
אריאל: הם יכולים למכור כרטיסים לקולנוע. כשהלכתי לסרט ראיתי שמוכרים כרטיסים. שיעבדו בזה. זה כף.

תמר: תראו כמה רעיונות היו לכם! לא הייתם צריכים את הנס של אליהו הנביא.

מסקנות: אז מה למדנו מדברי הילדות והילדים על ייצוגים של עוני?

בטבור השיח סביב **אגוז של זהב** עמדה השאלה: למה נועה וגדי הסתתרו מפני החברים בשכונה? כפי שנראה, תגובות הילדים מביעות גם פרשנות ספרותית וגם פרשנות פוליטית: הילדים מזהים את אי-השוויון ביחסי הכוח בין עניים לעשירים, את ההרחקה הפיזית והגאוגרפית בין עניים לעשירים כאחת הפרקטיקות לשימור יחסי הכוח ואת האסטרטגיות שבהן ניתן לנקוט כדי לצאת ממעגל העוני.

לספרות הילדים תפקיד מרכזי בתיווך, בעיבוד, במתן מידע ובערור שיח פוליטי-חברתי בנושא עוני ואי-שוויון פוליטי-כלכלי. גוננות יתר והיסוי הנושא לא זו בלבד שאינם מכבדים את הילדים, אלא אף חותרים תחת האפשרות ליצירת חברה שוויונית והומניסטית יותר, וכך למעשה מבנים את נושא העוני כטאבו.

נוכל לסכם ולומר שבאופן שבו ספרות הילדים משקפת הלכי רוח פוליטיים, תרבותיים וחברתיים יש ממד פוליטי: קבוצה אחת, בתוכה מו"לים, סופרים, הורים וממסד חינוכי, מסתירה מידע מקבוצה אחרת – ילדים. מלבד העמדה המגוננת המבקשת כביכול להגן על הילדים מפני חוליי המציאות, מסתתרת נורמה פוליטית שדרכה החברה מגינה על עצמה באמצעות "סוד" המעניק לגיטימציה לפערים כלכליים. טאבו הוא סוג של הסתר שחותרים אליו דעות קדומות וסטריאוטיפים. אם מעמד הביניים לא ישאב בכורח המציאות אל מעגל העוני, ההתכחשות לנושא והסתרת מידע מענֵבד מפני הילדים, תיהפך לטאבו שיוגון על ניצול, עושק ונישול.

הציורים שהילדים מ"גן יקינטון" ציירו בעקבות קריאת הסיפור והשיחה על אודותיו מבטאים את הקשר בין המסופר בסיפור לניסיון חייהם:

נועם: "אימא שלי מכינה סנדוויצ'ים. היא עובדת בקיוסק"

הציור של עמי: גדי ונועה עצובים. הם קיבלו מהשכנה 20 שו. זה לא מספיק לקנות בגדים. אז הם שוב התחבאו מאחורי השיח.

אדר: הילדה נועה מוכרת בובה, כדור של אח שלה, תוכי, עוגת שוקולד ואז היא תקנה שמלה.

"הים הוא בָּחֵנִים" מאת שני גרשי

קריאה פוליטית:

"כִּי אִם יֵשׁ אֱלֹהִים וְהוּא כָּזָה טוֹב וְכָזָה חָכָם
לָמָּה הוּא לֹא מְחַלֵּק הַכֹּל שְׂוָה בְּשָׂוָה לְכֻלָּם?"
(מתוך הספר)

אוסף השירים **הים הוא בָּחֵנִים** מאת שני גרשי, מפגיש את הקוראים עם עולמו של ילד נבון ורגיש שמשפחתו עומדת לגלוש ל"קו העוני". אפשר לקרוא את השירים מנקודת תצפית פואטית-ספרותית (זיהוי ה'אנר הלירי, תמונות לשוניות, חריזה וכדומה), מנקודת תצפית ביבליותראפית (שימוש בשיר כגירוי לעיבוד של מצוקה רגשית), או מנקודת תצפית חינוכית-דידקטית (חילוף/ חשיפת המסרים שהשיר מבקש להעביר לקוראיו).

קריאה פוליטית של שירי הקובץ **הים הוא בחינם**, עשויה להכיל את כל ההיבטים הללו, אך תמות העל שלה ידגישו את הנושאים האלה:

- זכויות הילד: הזכות לחופש, למזון, לחינוך, למשחק, לפנאי, לרווחה.
- עוני ושפע: משמעות היות ילדי עוני וילדי שפע. סמלי סטטוס והשפעתם על המעמד החברתי בקבוצת השווים.
- אי-שוויון פוליטי וכלכלי: ניצול החלשים (ילדים) והשפעתו על הדימוי העצמי ועל ההתקבלות החברתית של הילדים.

- ערור "אני פוליטי": ערור שיח הדן במשמעות עוני ואי-שוויון. עידוד חשיבה ביקורתית, צדק סוציאלי, ערבות הדדית וחמלה.
- אינטרס: מי הם הלוקחים? לאיזה צורך? ממי לוקחים? חלוקת משאבים אי-שוויונית: יש המקבלים יותר ויש המקבלים פחות.

הדובר בקובץ השירים איננו ילד רעב, אך לילדות ולילדים שבסביבתו יש יותר, והמחסור היחסי הופך אותו מודע ליחסיות הזאת. הילד המדומיין מהדהד את רסיסי הזיכרון האוטוביוגרפיים של המשורר שני גרשי:

נולדתי בשנת 1976, וכילד קטן למשפחה ממוצעת במעמד הביניים בישראל של סוף שנות השבעים ותחילת שנות השמונים, חייתי בתחושה של רווחה. לאחר מכן השתנה המצב של משפחתי ונאצלנו להצטמצם, ואני עברתי מתחושה של רווחה לתחושה של מחסור יחסי, על אף שמעולם זה לא היה מצב של מחסור אובייקטיבי או עוני. בבית הספר בו למדתי, היו ילדים שמצב משפחתם היה טוב משל הוריי, וגם כאלו שמצבם היה קשה יותר. (מתוך ריאיון שערכה עימו תמר ורטה-זהבי, 2019)

המודעות לחוסר השוויון הכלכלי משתקפת מתוך התשוקה לסמלי סטטוס המצויים ברשות לידים אחרים, שהיעדרם שולל מהילד הדובר השתייכות למעמד המועדף. הילד הדובר בשיר נכנס עם אביו לחנות נעליים ומתאכזב פעמיים: פעם אחת כשנוכח לדעת שאין לו חלק במה שנחשב לאטרקטיבי בעיני החברה. פעם שנייה כשטעה בדרך שבה פירש את דברי האב, ובכך כמו אכזב אותו. אף שאין מדובר בעוני מחפיר, הרי שהנעליים הזולות הופכות בשיר זה לסמל לנחיתות וגם לתחושת אשמה ואי-מסוגלות:

פְּשָׁנְכֵנְסֵנוּ לְחָנוֹת הַנְּעָלִים שֶׁל מִיכָה / הֵייתִי הַיְלֵד הַכִּי שְׂמִיחַ בְּעִיר. / אָבָא אָמַר: 'תִּבְחַר מָה שְׂבָא לָהּ, וְכָל כֶּךָ שְׂמַחְתִּי שֶׁהִתְחַשֵּׁק לִי לְשִׁיר. // אֲזוּ בְּחַרְתִּי אֶת הַנְּעָלִים הַכִּי מְגִיבוֹת. / וְכִשְׂאָבָא הַבְּבִיעַ עַל נְעָלַיִם יוֹתֵר זוֹלוֹת / וְאָמַר: 'תִּרְאָה, אֲבָל גַּם אֵלֶּה טוֹבוֹת', / עוֹד לֹא הִבְנֵתִי שְׂטָעִיתִי כְּשֶׁלֹּא בְּדַקְתִּי כְּמָה הֵן עוֹלוֹת.

לפנינו תיאור חווייה רווחת בעולמם של ילדים הגדלים בתרבות צרכנית: הילד או הילדה מבקרים עם הוריהם בחנות, פוזלים לעבר מותגים, ואילו ההורים מסבים את תשומת ליבם למחיר הגבוה ולאי יכולתם לעמוד בהוצאה הנדרשת. נוצרת תחושת חסך כלכלי אשר בתרבות הצריכה יש לה מחיר חברתי המתבטא בעלבון הנובע מתחושת אי-שוויון. השתקת הרגשות הללו בספרות מחזקת בילדים את הבושה. הילדים, סובר שני גרשי, "מתביישים בעצמם ובמצבם. בספר השירים הזה תבעתי את ייצוג הילדות של ילדים כמוני. ילדים שהיה להם הרבה פחות מאשר לילדים אחרים".

הדובר בשיר מודע לקשר שבין עוני ומעמד חברתי, וכתוצאה מכך לקשר שבין עוני והשפעת היחסים הפוליטיים בתוך קבוצת השווים: "כְּשֶׁאֲנִי רוֹאֶה פְּרָסְמֹת לְמִשָּׁהוּ חֶדֶשׁ וּמִיָּחָד, / אֲנִי חוֹשֵׁב לְעֲצָמִי, כְּמָה תִּבְל, / הִנֵּה עוֹד דָּבָר / שֶׁבִּגְלָלוֹ לֹא אֶהְיֶה מְקַבֵּל."

הילד בשיר אינו חושק במכנסי ג'ינס כי צבעם או גזרתם יפים בעיניו. לא ערכים אסטטיים גורמים לו לחוויית התסכול. הילד הפנים את השיטה הכלכלית המבנה את עולם סמלי הסטטוס שעל פיהם נמדד האדם. הילד מבין שהעוני (היחסי) מוביל לגינוי חברתי, ואף שהוא עצמו מוכשר בכדורגל, נבון וטוב לב, הוא לא יהיה מקובל בחברה. ביחסים הפוליטיים בתוך קבוצת השווים, הוא ממוקם בשולי הסולם החברתי ומקומו הפריפריאלי, על אף כישרונותיו, מרחיק אותו ממרכז הכוח וההשפעה החברתית. הרחקה זו מבישה ומשפילה בעיקר משום תחושת אי הצדק המתלווה אליה.

יחד עם זאת חוויית העוני היחסי, מביאה את הילד לחשיבה ביקורתית בדבר הקשר שבין עושר, צריכה, שביעות רצון ואושר:

יֵשׁ לְשַׁחַר מִחֶשֶׁב חֶדֶשׁ וְטִלְוִיזְיָה בְּחֶדֶר, / יֵשׁ לְשַׁחַר שְׂגִי וּזְגוּת אוֹפְנִים, / יֵשׁ לְשַׁחַר טֶלְפֹּן עִם מְצֻלְמָה וּמוֹזִיקָה, / יֵשׁ לְשַׁחַר שְׁטָרוֹת שֶׁל מְאֵתִים.

תָּמִיד יֵשׁ לְשַׁחַר / רֶק / עוֹד / מִשָּׁהוּ / אֶחָד / שֶׁהִיא נוֹרָא רוֹצָה / וְשֶׁהִיא בְּטוֹחַ תִּקְבֵּל. / אֵז לָמָּה הִיא אֵף פְּעַם לֹא מְרָצָה?

התמונה מחזקת את התובנה של ילדה עגמומית הטובעת בערמות משחקים ומוצרי צריכה אחרים, בדומה לתובנה שאליה הגיע הילד הדובר המתבונן בה, שאיננו משופע בטובין שברשותה.

מוטיב אי-שביעות הרצון של הילדות והילדים המשופעים בכל טוב, עובר כחוט השני בספר. מדובר במנגנון הגנה המתפתח בילד "העני" המבין בהסתכלות חדה, שאין בהכרח יחס ישר בין שפע ובין שמחה. בתוך כך מתגבשת בתודעתו תפיסת עולם פוליטית שבמרכזה מודעות לאי-שוויון חברתי הנובע מתוך כך שחלוקת המשאבים במדינה אינה נעשית באורח שוויוני. יש מי שמקבלים יותר, ויש מי שמקבלים פחות:

אֲנִי הֲכִי עֲצוּב כְּשֶׁאֲנִי מִבִּין כְּמָה הָעוֹלָם / הֲיֵה יָכוֹל לְהִיֵּת מְקוֹם מְשֻׁלָּם. / כִּי אִם יֵשׁ אֱלֹהִים וְהוּא כֵּן טוֹב וְיָכֹה חָכָם / לָמָּה הוּא לֹא מְחַלֵּק הַכֹּל שָׁוָה בְּשָׁוָה לְכֻלָּם?

טיפין טיפין, הילד בשירים, מתחיל לגבש לעצמו תפיסת עולם מחתרנית המאיימת לשנות סדרי עולם:

אֲנִי לֹא מִבִּין לָמָּה כָּל הַנְּמָלִים עוֹבְדוֹת בְּשִׁבִּיל הַמִּלְכָּה / וְהוֹלְכוֹת יוֹם שָׁלֵם בְּשׁוּרָה אֲרָכָה.

...וְלָמָּה לְהִסְתַּכֵּן שְׂיִדְרְכוּ עֲלֵינוּ בְּאֲמָצֵעַ הָעֲבוּדָה / רֶק כִּדִּי שֶׁהוּד מְלֻכּוֹתָה תוּכַל לְהִשְׁאֵר בְּמַעֲמָדָה? ...

העוני היחסי מפתח בילד רגישות חברתית לעניים ממנו. רגישות זו מפריעה לו ליהנות בתמימות ילדית ממשחק כדורגל, שכן גילה את חוסר השוויון ואי הצדק הנובעים מהעובדה שהוא משחק בכדור, שעה שילד בן גילו עובד בבית החרושת כדי לתפור את הכדור, והזכות לחופש, ללימודים, לפנאי ולמשחק, נמנעת ממנו:

רְאִיתִי בְּטִלְוִיזְיָה יֶלֶד תּוֹפֵר כְּדוֹרְגָל בְּמַפְעַל / וּמֵאֵז / כְּשֶׁאֲנִי רוֹאֶה יֶלֶד מְקַפֵּץ אוֹ מְכַדָּר / אֲנִי רוֹאֶה אֶת הַיֶּלֶד תּוֹפֵר, / כְּשֶׁאֲנִי רוֹאֶה יֶלֶד בּוֹעֵט אוֹ מוֹסֵר / אֲנִי רוֹאֶה אֶת הַיֶּלֶד תּוֹפֵר, / כְּשֶׁאֲנִי רוֹאֶה שׁוֹעֵר מְזַנֵּק וְעוֹצֵר / אֲנִי רוֹאֶה אֶת הַיֶּלֶד תּוֹפֵר, / גַּם כְּשֶׁאֲנִי בְּעֶצְמִי קוֹפֵץ וְנוֹגֵחַ / אֲנִי לֹא שׁוֹכֵחַ.

הידע החברתי-פוליטי שנחשף בפני הדובר משנה את התנהלותו בעולם. הוא מגלה שעוני קשור גם לניצול, להפרת זכויות ולדכוי:

אֶתְמוּל הַמְּאֵמָן אָמַר: / בְּשֶׁבִיל כְּדוֹרְגָל צְרִיךְ לַעֲבֹד קֶשֶׁה מְאֹד וּלְהִזְעֵ'. / אֶמְרֵתִי לוֹ: / כֵּן, הַמְּאֵמָן, רְאִיתִי בְּטִלְוִיזְיָה. אֲנִי יוֹדֵעַ.

פן אישיותי נוסף של הילד הרגיש לעוניו שלו ולעניים של אחרים, הוא האמפטיה וההתחשבות יוצאת הדופן בהוריו. בניגוד לילדה שחר, הרוצה עוד ועוד מוצרים יקרי ערך, הילד הדובר בשירים משתדל שלא לצער את הוריו. לא בבקשות שוות כסף, אף לא בארוחה חמה:

"וּכְשֶׁאֲמֵא מְכִינָה לָנוּ סְנְדוּיִצ'ים אֲנִי אוֹמֵר תּוֹדָה / כִּי הֵיא מְאֹד עֵינָה כְּשֶׁהֵיא חוֹזֵרָה מֵהַעֲבֹדָה.

אֲנִי שׁוֹמֵר בְּסוֹד אֶת זֶה שֶׁהֵייתִי מְעַדִּיף אֵיזָה בְּשׁוּל / וְשֶׁשָּׁגְעוּ אוֹתִי בִּיְנִיתִים הַרְיָחוֹת מֵהַדִּירָה מִמוּל".

בריאיון עימו, שאלה תמר את שני גרשי: "אני מכירה ילדות וילדים רבים שחווים מצוקה ברמה זו אחרת. הילדים הללו מבטאים לעיתים קרובות את מצוקתם בהתנהגות אלימה, מילולית ו/או פיזית, איך זה שהילד בשירך כמעט קדוש? שני ענה:

באמת הייתי ילד כזה. מרגיש את המצוקה של ההורים שלי, מרגיש את האהבה הגדולה שלהם לנו ונורא משתדל להיות ילד טוב כדי לא להכביד עליהם ולהוסיף על מצוקתם. גם בבית הספר הייתי תמיד התלמיד הטוב. האמנתי שאם אצטיין חיי יהיה טובים. האמנתי במערכת על אף שבתוכי ביקרתי אותה (גרשי, 2019).

חוויות החסר הכלכלי מביאה את הילד לחפש דרכי מילוט מהמצב. הוא אינו פסיבי לנוכח המציאות ואיננו משלים עם מעמדה הכלכלי המעיק של משפחתו. הוא מנסה לתעל את כישוריו למובילות כלכלית:

אם אָני רוצה להיות כדורגלן / זה כדי שאמא ואבא ישלמו חשבון חשבון חשבון.

עמדה זו בדומה לנימה הביקורתית העולה מתוך שם הספר, "הים הוא בָּחָנִים", מרחיקה את המציאות המתוארת בשירים מהבניית רומנטיקה של עוני. הדובר הילדי אינו "העשיר השמח בחלקו" וגם לא זה הקורא "אל תביטו בקנקן, הביטו בתוכו".

השירים חושפים עקה הנגרמת מחוסר ביטחון כלכלי, ויתורים כואבים, קנאה במי שיש לו, בושה ורצון לגונן על המשפחה. אך בצד תחושות קשות אלו, המשורר מציב את חוויית העוני היחסי על סף תודעתם של הקוראים ובכך מעודד שיח ביקורתי, חברתי ופוליטי שבמרכזו אי-שוויון. שיח זה מקבל משנה תוקף לנוכח אי-השוויון הכלכלי-חברתי ההולך ומעמיק בין ילדים משכבות סוציו-אקונומיות שונות.

במפגשו של שני גרשי עם תלמידים ותלמידות ממעמד סוציו-אקונומי גבוה סיפר שהם מתקשים להבין את הסיטואציות שבהן מעורב הדובר בשירים. האם הם ערים לאי-שוויון בחלוקת המשאבים? לעובדה שיש מי שמקבלים פחות ויש מי שמקבלים יותר? לקשיים היום-יומיים של מי שיש להם פחות? שני עונה:

ילדים ממשפחות מבוססות כיום, אינם מכירים מחסור יחסי, אלא רק מחסור מדומיין, מחסור צרכני. זהו המחסור שגורם לצרכנים להרגיש שעליהם למלא כדי להיות מאושרים, (וכמו שהמחסור כוזב, כך גם האושר). היות שהמחסור עבורם הוא מדומיין, הם לא הבינו מדוע הילד מתחשב בהוריו ואינו מבקש מהם דברים 'כדי שאמא ואבא לא ירגישו לא נעים', הם לא הבינו מהו אותו 'לא נעים' שההורים עלולים לחוש. אני בהחלט חושב שחברה הומוגנית וספרים וסרטים שאינם מביאים מציאות כלכלית מצוקתית, מונעת מילדים להכיר עולמות אחרים, חוויות חיים שונות, מצבים חברתיים, כלכליים ומעמדיים שונים, ואני חושב שהדבר הוא גם מסוכן מבחינה חברתית ומוסרית. חוסר ההיכרות עם הזולת הוא מחסום לא רק לחמלה, להזדהות – אלא להבנה בסיסית בשאלה מהי החברה שבה אנו חיים, ובהרחבה, להבנה מהי חברה אנושית, באיזה מארג אנושי, תרבותי, מעמדי וכלכלי אנו חיים. זהו כישור חיים בסיסי בעיניי, שדרוש כדי לייצר חברה צודקת וטובה יותר.

שני גרשי בחן את תגובת ילדי בית הספר במפגש עם העוני בשיריו. כיצד יגיבו ילדי הגן? כפי שעולה מתוך השיח הפוליטי שהתקיים עם ילדי הגן בעקבות קריאת השירים, הילדים תיארו באופן ספונטני ואינטואיטיבי תפישות עולם פוליטיות. מבלי שנשאלו ישירות, הם התייחסו לתמות העל שהוגדרו בקריאה הפוליטית של השירים, ובכך ביטאו גם את ה"אני הפוליטי" שלהם וגם את כישורי ההבנה והפרשנות הספרותית שניחנו בהם.

שיח פוליטי: על הספר "הים הוא בָּחַנָם" מאת שני גרשי

שוב ב"גן יקינטון" (ילדים רבים בו הם משכבות סוציו אקונומיות נמוכות). הילדים משחקים בחצר והגננת יושבת על כיסא וצופה בהם. תמר מתיישבת לצידה ומספרת לה על שיחותיה עם שני גרשי – על ילדותו, על עבודתו בהווה ועל החסמים שנערמו לפניו כשרצה להוציא לאור את ספרו. הגננת לוקחת מידי את ספרו של שני הים הוא בָּחַנָם, ו"בולעת" אותו. הספר מעורר אותה לספר על חייה וכך היא אומרת:

גננת: אני מרגישה כמו שני גרשי. אני מרגישה שהוא זה אני ואני זה הוא. אנחנו היינו עניים. היה מה לאכול ולפעמים קנו לנו בגדים אבל... מה שחשוב שתמיד היו אנשים טובים שעזרו לנו. נגיד, לשלם לנו על הקייטנות. זאת הסיבה שאני תמיד עוזרת לילדים שאין להם. כשגדלתי שלחו אותי לבית ספר אזורי. שם למדו ילדים מהישוב עומר ומהקיבוצים. רק אז הבנתי שאנחנו עניים. ולא רק עניים. הילדים בבית הספר הזה הכירו ספרים וסופרים שלא שמעתי עליהם. הם ידעו כל מיני דברים שלא שמעתי עליהם. ואני האמנתי שאני טיפשה. המון זמן חשבתי שאני טיפשה והם חכמים. אני זוכרת שחשבתי שאם אהיה תלמידה טובה לא אהיה ענייה כשאגדל, וגם לא אהיה טיפשה. את זה הסברתי לאחים שלי.

בגן שלי יש ילדים ממשפחות שאין להם וממשפחות שיש להם. אבל בגן כולם שווים. אנחנו עובדות על זה. אלה הערכים שלי. זאת אני.

תמר: תני דוגמה.

גננת: הצוות שלי יודע שלא מתייחסים לבגדים! את לא אומרת לילדה שמגיעה בשמלה חדשה – וואו איזה יופי, מי קנה לך, וכאלה. אם הילדה מספרת לך על השמלה את אומרת לה 'תתחדשי ולא עושה עניין.

תמר: אני יכולה להקריא לילדים כמה שירים?

גננת: בטח, זה נורא חשוב בעיניי. שיידעו להעריך את מה שיש להם. שיידעו שיש ילדים שאין להם. שלא רק להורים שלהם קשה לפרנס את המשפחה. למשל, השיר על הילד שעובד במפעל ולא הולך לבית הספר יגרום להם לשמוח שהם עולים לכיתה א'.

(מספר ילדים וילדות מתקבצים סביבנו. אני מציעה להם להביא כסאות מהגן ולשמוע שיר. שיר בלי מנגינה).

תמר: (קוראת את שם הספר): אתם יודעים מה זה "חנים"?

הילדים: (צועקים): כן! בלי כסף.

תמר: אתם יודעים, אני מכירה את שְׁנִי. את המשורר שכתב את הספר, פגשתי אותו והוא סיפר לי קצת על החיים שלו, זה חשוב כדי להבין את השירים. הוא גדל בעיר ששמה אשקלון.

איתן: כן, הייתי בוילה של הדודים שלי.

תמר: כששני היה ילד הוא לא גר בוילה אלא דווקא בשיכונים, כמו השיכונים שליך הגן שלכם. כשהוא היה ילד, אולי בן 5, קרה משהו במשפחה שלו. אני לא יודעת בדיוק מה, לא שאלתי אבל למשפחה שלו פתאום לא היה כמעט כסף. כשהוא כתב את השירים האלה, הוא נזכר בזמן שהוא היה ילד והיה להם מעט כסף. דווקא התקופה הזאת הפכה אותו למאוד רגיש לעוני.

דניאל: בגלל זה הוא כתב "בחינם", כי מי שאין לו כסף יכול ללכת לים בלי כסף.

כרמל: הים כן עולה כסף. צריך לשלם כשנכנסים.

שיר: אם באים ברגל או באוטובוס לא צריך לשלם. רק אם באים במכונית.

(הילדים מתווכחים על הנושא ואני מציינת שבזמן ששני היה קטן הכניסה לחופים הייתה בחינם).

תמר: יום אחד שני צפה בטלוויזיה וראה בה ילדים עובדים. הם עבדו במפעל שהעסיק ילדים שתפרו כדורי רגל. יש בעולם משפחות כל כך עניות שכדי שיהיה לילדים שלהם אוכל, הילדים חייבים ללכת לעבוד. (קוראת):

"ראיתי בטלוויזיה ילד תופר כדורגל במפעל" ... (מפסיקה לרגע ומתבוננת בילדים ושואלת):
"למה?"

איתן: אין לו כסף, אז הוא תופר כדורגל.

דנה: לא כיף לעבוד במפעל.

גיל: זה משעמם.

שיר: זאת עבודה קשה.

איתן: אני חושב שהוא עובד הרבה שעות ונותנים לו קצת כסף.

דינה: ילדים צריכים ללכת לגן. לבית ספר. הגדולים עובדים.

שירה: גם לחוגים ולפארק. (שתיקה. הילדים מהורהרים. נראים לי מודאגים).

תמר: בישראל יש חוק! אסור לילדים ולילדות לעבוד. (הילדים נושמים לרווחה).

דוד: ואם ילד כן הולך לעבוד?

תמר: אז האדם שהילד עובד אצלו מקבל עונש. הוא עבר על החוק. נגיד אם בעל המכולת (ליך הגן יש מכולת) יעסיק ילדים. הוא יקבל עונש.

דוד: מי ייתן לו עונש?

תמר: נגיד שאני רואה שבמכולת עובד ילד. במקום ללמוד בכיתה א' הילד עובד. אני מתקשרת למשטרה. מגיע שוטר ורואה שצדקתי. ואז בעל המכולת מוזמן לבית המשפט והשופט נותן לו עונש. כי הוא עבר על החוק.

שני: מגיע לו. הוא רשע.

נועה: הוא רשע מרושע. ילדים צריכים ללכת לגן. (הילדים מקללים אותו).

איתן: הילד עצוב כי הוא צריך לעבוד. תגידי למה הוא לא בורח מהמפעל?

תמר: אני חושבת שאם הוא יברח, למשפחה שלו לא יהיה מספיק אוכל.

איתן: אז כשבעל המפעל לא יסתכל עליו, שיפסיק לעבוד.

שיר: הוא יצעק עליו. הוא יכול להרביץ לו. אני שונאת אותו.

ילדים וילדות: (צועקים שגם הם שונאים אותו).

תמר: בעל המפעל שלל, לקח מהילד המון זכויות. זוכרים שדיברנו על הזכויות שהמלך צב-צב שלל מהצבים?

הילדים: (צועקים): לשחק, לראות טלוויזיה, ללמוד, לאכול ממתקים.

שירה: בטח לילד לא עושים יומולדת.

תמר: (קוראת):

רְאִיתִי בְּטִלוּיָזִיָּה יֶלֶד תּוֹפֵר בְּדוֹרְגָל בְּמַפְעֵל

וּבְמָאֵז

כְּשֶׁאֲנִי רוֹאָה יֶלֶד מְקַפֵּץ אוּ מְכַדָּר

אֲנִי רוֹאָה אֶת הַיֶּלֶד תּוֹפֵר,

כְּשֶׁאֲנִי רוֹאָה יֶלֶד בּוֹעֵט אוּ מוֹסֵר

אֲנִי רוֹאָה אֶת הַיֶּלֶד תּוֹפֵר,

כְּשֶׁאֲנִי רוֹאָה שׁוֹעֵר מְזַנֵּק וְעוֹצֵר

אֲנִי רוֹאָה אֶת הַיֶּלֶד תּוֹפֵר,

גַּם כְּשֶׁאֲנִי בְּעֵצְמִי קוֹפֵץ וְנוֹגֵחַ

אֲנִי לֹא שׁוֹכַח.

הילדים שותקים.

תמר: אני רואה שהשיר העציב אתכם. (הילדות והילדים מהנהנים בראשם).

תמר: אתם יודעים, הרבה מבוגרים אמרו לשני שהשירים שלו לא עניינו ילדים וילדות. הם

חושבים שילדים לא ירצו לשמוע על ילדים עניים. מה אתם חושבים? השירים מתאימים לילדים

בגילכם או שאולי רק לילדים שלומדים בבית-ספר?

איתן: זה לגילי, בגלל שאנחנו רוצים לשמע סיפורים כאלה, זה דברים שמעניינים ילדים.

שיר: אנחנו לא צריכים שירים וסיפורים על עניים. אנחנו רואים אותם. כבר דיברנו איתך על זה. אני ראיתי אנשים עניים!

מעין: אני לא רוצה לדעת שיש ילדים שעובדים במקום להיות בן.

דוד: גם אני לא רוצה לדעת.

שירה (בעצב): השיר יפה, יפה מאוד. אני אוהבת את השיר.

שיר: אני יודעת שיש אנשים נורא עניים אבל השיר הזה מגעיל.

איתן: השיר עצוב כי שני לא יכול כבר לשמוח לשחק כדורגל.

דוד: הוא רואה אותו בחלום שלו, הוא חושב עליו.

שירה: הוא רואה אותו בדמיון שלו. הוא חושב עליו. הוא לא יכול לשכוח את התוכנית בטלוויזיה.

מעין: גם אני רואה דברים בטלוויזיה ופתאום נזכרת בהם.

שיר: או שהם באים בחלומות.

תמר: בואו נעשה הצבעה, בן שלכם עורכים הרבה הצבעות. תקשיבו טוב. מי שרוצה שבפעם הבאה שאנחנו נפגשים, שנביא סיפור על ילד או ילדה עניים, שירים יד. רק מי שרוצה? (הילדים מצביעים והרוב בעד, אם כי יש כמה ילדים שאינם מצביעים).

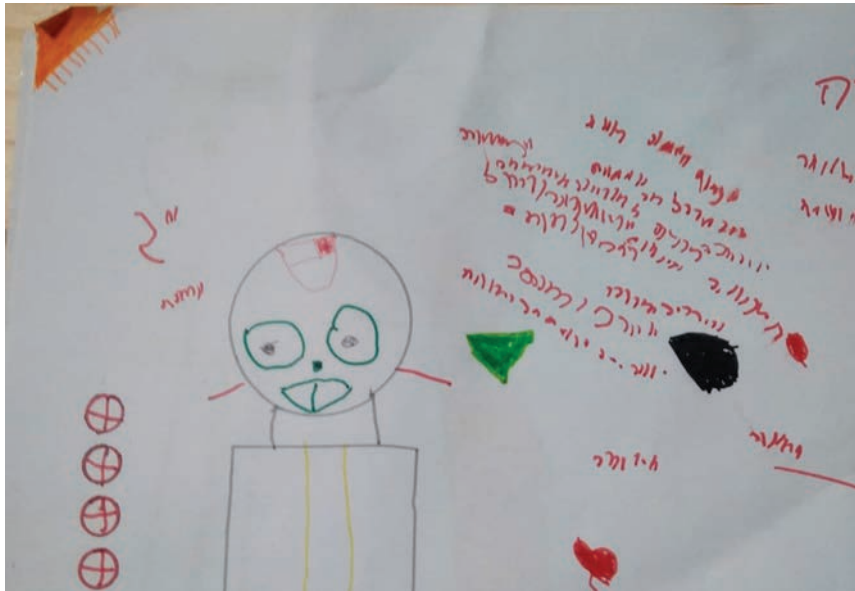
תמר: מי שרוצה לצייר ציור שקשור לשירים שקראנו, מוזמן לצייר בן. (דוד, שלא רצה לשמוע שירים על עוני רץ לגן ומצייר. מעין שאמרה "אני לא רוצה לדעת", מסתובבת קצת בן ומחליטה לצייר. היא מוחקת ומציירת מוחקת ומציירת. ניכר שהיא משקיעה חשיבה רבה בציור).

דוד: הילד שתופר כדורגל. (פרט מתוך הציור כולו, שבו הוא מתאר גם קבצן).

איתן: (מצייר במהירות ילד עצוב): הילד עצוב כי הוא צריך לעבוד.

שירה: זה מנהל המפעל (מצביעה על הדמות המלבנית). העיגולים האדומים זה הכסף שלו. הילד אומר לו: "בעל המפעל, תתבייש בעצמך! לא בא לי שתהיה קיים. תעוף לי מהעיניים יא חזיר שמן. בא לי לכווץ' אותך. אם בא אליך מישהו שאין לו כסף לקנות בית או ספה או אוכל, אתה צריך לתת לו! אתה מבין, יא חמור!?"

מרבית הילדים יוצאים לחצר. אדר יושבת לצידי ומבקשת לספר לי סיפור.

תמר: בשמחה.

אדר: פעם אחת, לפני שנים רבות, היה איש שהיה לו כסף. יום אחד נפל לאיש כל הכסף – הוא בטעות פתח את היד והכסף נפל. ואז, אישה אחת שקוראים לה הילה, גנבה לו את כל הכסף. הוא נהיה עני ובכה. והיא הייתה עשירה. הילה ראתה שהוא בוכה אבל לא היה אכפת לה.

תמר: זה סוף הסיפור?

אדר: כן... גם אני גונבת לאבא שלי כסף. אני גונבת ומחביאה.

תמר: למה?

אדר: אני רוצה לטוס למרוקו. רק אני ואח שלי. בלי אבא ואימא.

תמר: אה...

שיר (מצטרפת לשיחה): הכסף שלנו מתחת למזרון שלי. כשאבא צריך כסף הוא לוקח משם.

אדר: הוא מחביא את הכסף?

שיר: כן. שלא יגנבו אותו.

מסקנות:

כפי שעולה מדברי הילדים, הם הבינו את השיר על כל רבדיו. הילדות והילדים הפרידו בין שני גרשי, המשורר במציאות, ובין הילד הבדוי, הדובר בשירים. אפשר שבעקיפין הזדהו עם המבט של המשורר, המשתקף מתוך עיני הילד הדובר, המתמקד בילד העובד במפעל. הילדים חמלו לא רק על הילד הבדוי שתפר כדורי רגל במפעל, אלא על המשורר המסכן שלעולם לא ישכח את החוויה שחוה בעקבות הצפייה בטלוויזיה בילד העובד במפעל. דומה שעירוב המציאות בדמיון העצים את חוויית המפגש עם השירים ולא פגם בה.

מצד הבנת התכנים, הדמויות והסיטואציה, הילדים הוכיחו שוב שהם פרשני ספרות מעולים. מצד הסנטימנט הפוליטי, הם ביטאו באופן אינטואיטיבי וספונטני תודעה פוליטית המובנית ב"אני הפוליטי" שלהם. תפישת עולמם הפוליטית של הילדים התבטאה בתחושת עלבון לנוכח אי-השוויון ביחסי הכוח הפוליטיים-כלכליים, זעם כלפי כוחם של העשירים המנצלים את העניים ומחאה נגד הפרת זכות הילדים לחינוך, לרווחה, לפנאי. יתר על כן, הילדים היו ביקורתיים כלפי ניצול העניים בידי העשירים וקראו לצדק סוציאלי ולערבות הדדית.

מבחינת התהודה הרגשית, התגובות היו מעורבות. היו מי שהגיבו ברגשות עצב וסלידה ("השיר הזה מגעיל"), והיו מי שהביעו סיפוק, חמלה, זעם ועניין. בכל מקרה, דומה שהשירים כמו סיפורו של לוי קיפניס לא "זיעזעו" את הילדים. הילדים הכילו את חוויית העוני, לא חששו להביע את רגשותיהם בפומבי ושיקפו אותם באופן משוחרר, בין אם במילים ובין בציורים.

סיכום

במאמר זה ראינו שעל אף ששיח חינוכי על עוני, ניצול כלכלי ופער מעמדי הוא נדיר בגן, הילדות והילדים נלהבים לדון בנושא. הילדות והילדים ממעמד סוציו-אקונומי גבוה וכן אלה ממעמד סוציו-אקונומי נמוך שיתפו ב"אני פוליטי" מרתק שמשתוקק לבוא לידי ביטוי. במשך השיחות בשני הגנים הילדים היו קשובים מאוד זה לדברי זה. המראיינות או צוות הגן לא היו צריכים לקרוא אותם לסדר. הם לא חלקו על דברי חבר גם כשאמר, לדוגמא, שהעניים אשמים בעוניים (מבזבזים את הכסף על סיגריות) או שמקבצי הנדבות מעמידים פנים. כבלמידת עמיתים הם ציפו את שברי המידע והעמדות שנשמעו אל תמונה חברתית-פוליטית מורכבת. הילדים והילדות גילו, בתחילה בהיסוס ובהמשך בנחישות שהם רואים גם רואים את גילויי העוני סביבם, והם לא רק ערים לעוני, אלא גם הופכים והופכים בתופעה ובהזדמנות הראשונה שהדמות המונחת מאפשרת להם, השיח סביב הנושא קולח בחופשיות. עמדתם הביקורתית של הילדים פורצת את סדרי העולם החברתי, ואין היא אנליטית בלבד, אלא מעורבת, חומלת ומייחלת לתיקון עולם.

כמו כן ראינו שבשעה שהדמות החינוכית מאפשרת שיח חופשי, לא מצונזר ולא מוסרני, ה"אני הפוליטי" של הילדה והילד בא לידי ביטוי: הם מזהים את **הסכסוך** בין העני לעשיר. סכסוך הישרדותי קיצוני בשירו של שני גרשי וסכסוך מתון אצל קיפניס. הם מבינים את **האינטרסים**: צבירת ממון, הישרדות קיומית, בגדי חג נורמטיביים, השתייכות מעמדית ועוד. ויותר מכול – הילדות והילדים מודעים לכוחות העומדים לרשות כל דמות, וככל שהדמות מוחלשת כלכלית הם מעמידים לרשותה יותר משאבי התמודדות: העני יכול לגנוב, לפרוץ, להמר, למחזר, לקבץ תרומות, להתחתן ואף לצפות לנס.

מהשיח עם הילדים נוכחנו לדעת שלא רק שהם מבינים **באופן היולי ואינטואיטיבי את יחסי הכוח המתניעים את הסיטואציה הפוליטית**, הם גם נוקטים **עמדה אקטיביסטית**: הם כועסים ושונאים את מעביד הילדים לא רק כי ניצל את תופר כדורי הרגל, אלא כי קרע את תמימותם ועכשוו גם הם אינם יכולים לשחק בכדור בשמחה וחדווה, שכן גם הם יודעים שמאחורי כל כדור יושב תופר, שלעיתים הוא ילד, שזכויותיו נשללו ממנו והוא מנוצל בידי מבוגר. הם מנסים לשנות את דרכו הנצלנית של המעביד, לחנכו מחדש, כפי שמבטאת זאת שירה הגוערת בו: "אם בא אליך מישהו שאין לו כסף לקנות בית או ספה או אוכל, אתה צריך לתת לו! אתה מבין, יא חמור?"

דומה שהילדים אינם זקוקים שהספרות תמסך בפניהם את העוני, או שהמבוגרים יגוננו עליהם מפני מה שהם ממילא נחשפים אליו במציאות. יותר מכל הם מבקשים שהמבוגרים יתווכו להם בצורה מכבדת וכנה את המציאות, ויאפשרו להם לדון ולפרש בפומבי ובסביבה מוגנת את המופעים הקשים והבלתי נעימים של המציאות.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

- גפן, יהונתן [1978] (2010). "כשנסענו העירה לבקר את דוד אפרים", בתוך **הכבש השישה עשר: שירים וסיפורים לילדים**. אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר. (הציטוטים מתוך מהדורת 2010).
- גרשי, שני (2017). **הים הוא בחינם**, תל אביב: משכל (הציטוטים מתוך ספר זה).
- זאב, אהרון ([1943]). "שרוכי נעלים", **דבר לילדים**, כרך י"ד, חוברת 1, 9.12.1943, עמ' 76. ובאסופה שלו, (1977) **פרחי בר**, תל-אביב: הוצאת הקבוץ המאוחד, עמ' 201-203 (הציטוטים מתוך שתי המהדורות).
- פקסטון, טום (1964). "מה למדת היום בגן" תרגום לעברית חיים חפר
- <https://shironet.mako.co.il/artist?type=lyrics&lang=1&prfid=396&wrkid=5446> >
- קיפניס, ל' (1974[1990]). **אגוז של זהב**. בן-שמן: מודן, איריס א' מימי. (הציטוטים מתוך מהדורה זו).

מקורות משניים

- אחדות, ל' (2009). על המוחלט והיחסי בהגדרת קו העוני בתוך: אריה ארנון ומשה יוסטמן (עורכים). **מחלוקות בכלכלה**, ירושלים: מכון ואן ליר והקבוץ המאוחד, עמ' 122-158.
- אלבוים-דרור, ר' (1996). "מצילים רק את הזאבים". הארץ, 2.9.1996.
- אלוני, נ'ד (2016). פתיחה מהחזית. קובץ בתוך "פורום מסות. אזרחות במבחן: המחלוקות על החינוך לאזרחות", **גילוי דעת. כתב עת רב-תחומי לחינוך, חברה ותרבות**, עמ' 137-218.
- אלישע, א' (2012). "את מה להעדיף: הנגב או הגליל". **כיוונים חדשים. כתב עת לענייני ציונות, יהדות מדיניות, חברה ותרבות**, גיליון מס. 26, סיון-תמוז תשע"ח. ירושלים: המכון לתולדות הציונות וההתיישבות של קק"ל, עמ' 150-160.
- אלמוג, ש' (1997). **זכויות של ילדים**, ירושלים: שוקן.
- ראו גם, אמנת האו"ם לזכויות הילד (1989):
- <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Zchuyot/ChukimVeamanot/amanot/AmnaOom.htm>
- אריסטו, (2009). **פוליטיקה**, כרך א', תל-אביב: רסלינג.
- ביטוח לאומי/ פרסומים (2017). דו"ח ממדי העוני והפערים החברתיים
- https://www.btl.gov.il/Publications/oni_report/Pages/default.aspx >
- גובר, י' (2019). ריאיון עם תמר ורטה-זהבי.
- גרוסמן, ח' (2008). אליהו הנביא כגיבור ציוני. **קשר עין**, 178, עמ' 20-21.
- גרשי, ש' (2019). ריאיון עם תמר ורטה-זהבי.
- דאל, א"ר (1976). האדם הפוליטי, בתוך: ש"נ איזנשטדט, עמנואל גוטמן, יעל עצמון (עורכים). **סוגיות בסוציולוגיה פוליטית. מקראה**. תל אביב: הוצאת עם-עובד.
- לם, צ' (1999). **פוליטיקה בחינוך – מקומה בנושא לימודים בהכשרת מורים**, תל אביב: מכון מופ"ת.

משיח, ס' (2018). **אין ילדים מחוץ לפוליטיקה: ספרות ילדים ונוער ואוריינות פוליטית**, תל אביב: רסלינג.
 קימרלינג, ב' (1995). **בין מדינה לחברה: סוציולוגיה של הפוליטיקה**, כרך א'. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
 קרן-יער, ד' (2011). **אמן החינוך העברי. סגולה, 16**, עמ' 18-32.
 קרמניצר, מ' (1996). **להיות אזרחים: חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל, צוות ההיגוי לחינוך לאזרחות**. ירושלים: משרד החינוך.
 רגב, מ' (1992). **מוכרי שרוכי-נעליים והחזון הציוני**. ילדי עוני מול ערכים ציונים. **ספרות ילדים – השתקפויות**, תל-אביב: אופיר. עמ' 51-56.
 רודין, ש' (תשע"ח). 'לא הייתי יכולה לסבול בעל עשיר': שיח כלכלי בספרות ילדים קנונית (1977-1983). **בין השורות**, 2, עמ' 155-182.
 רם, א' (2004). **הפערים החדשים: קפיטליזם גלובלי, פוסט פורדיזם ואי-שוויון**. בתוך: דני פילק ואורי רם (עורכים). **שלטון ההון. החברה הישראלית בעידן הגלובלי**, ירושלים: מכון ואן ליר, הוצאת הקבוץ המאוחד, עמ' 16-33.
 שפירא, י' ובן-אליעזר, א' (1999). **יסודות הסוציולוגיה**. תל אביב: עם עובד.

Brady, D. (2009). *Rich Democracies, Poor People. How Politics Explain Poverty*. New York: Oxford University Press.

Young-Bruehl, E. (2012). *Childism: Confronting Prejudice Against Children*. New Haven: Ct:Yale University Press.

Crick, B. & Porter, A. (Eds.). (1978) *Political Education and Political Literacy*. London, Longman.

Crick, B. ([1962] 2002). *In Defence Of Politics*. Chicago: The University of Chicago Press.

Giddens, A. (1993 [1976]). *New Rules of Sociological Method*. London: Polity Press.

Whitebrook, M. (1978). English and Political Literacy., in B. Crick& A. Porter. (Eds.). (1978) *Political Education and Political Literacy*. London, Longman. pp. 144-149.